

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ *
ΕΠΙ ΤΗ, 1900ῃ ΕΠΕΤΕΙΩ, ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΑΥΤΗΣ
ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

ΥΠΟ

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (†)

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία¹. Ἄλλ' ἐξ ἴσου θαυμασία ἐκδήλωσις τοῦ ἑσωτερικοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξεν ἢ ὑπ' αὐτῆς ὑποστήριξις τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς, ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀναμορφωτὴς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἔγραφεν: «Εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς κοινὴν μητέρα, εἶναι τὸ Γένος προσκεκολλημένον καὶ διὰ τὴν θρησκείαν καὶ διὰ τὴν μητρικὴν φροντίδα, τὴν ὁποῖαν δείχνει καθ' ἑκάστην ἡμέραν ὑπὲρ τῆς παιδείας τοῦ Γένους». Ὁ αὐτὸς προσέθετεν ὅτι ἡ Ἐκκλησία «ὡς φιλόστοργος μήτηρ τοῦ Γένους τίποτε δὲν ἀμελεῖ ἀφ' ὅσα δύνανται νὰ διδάξωσι τὸ Γένος». Κατὰ τὸν Ἰάκωβον Νερούτσον Νερούλδον ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις τοῦ Γένους συνετελέσθη «ὑπὸ τὰς πτέρυγας τῆς θρησκείας μακρὰν τῶν ὀφθαλμῶν τῶν τυράννων». Τὰ σχολεῖα καὶ ἰδίως τὰ «κοινὰ» λεγόμενα ἰδρύνοντο εἰς τὰς μονάς, τοὺς ναοὺς καὶ εἰς τοὺς οἴκους τῶν κληρικῶν. Σπάνιοι ἦσαν οἱ λαϊκοὶ διδάσκαλοι. Συνήθως ἐδίδασκον οἱ ἐπίσκοποι, ἄλλοι κληρικοὶ καὶ οἱ μοναχοί, ὧν τινες ὑπῆρξαν ἀφανεῖς ἀλλὰ μεγάλοι διδάσκαλοι τοῦ Γένους. Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἤρξαντο ἰδρύνεσθαι τὰ «ἑλληνικὰ» λεγόμενα σχολεῖα ἢ «μουσεῖα», «ἑλληνομουσεῖα» καὶ «γυμνάσια», ἐκτὸς δὲ αὐτῶν καὶ αἱ λεγόμεναι «ἀκαδημαῖαι». Τοιαύτη κατ' ἐξοχὴν ἦτο ἡ πατριαρχικὴ ἀκαδημία Κωνσταντινουπόλεως, ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπιστάσιν τοῦ πατριαρχείου διατελοῦσα. Τῷ 1713 ἰδρυσεν τὴν Ἀκαδημίαν τῆς Πάτμου ὁ Πάτριος ἱερομόναχος Μακάριος († 1738), μαθητὴς χρηματίσας ἐν Κωνσταντινουπόλει τοῦ Ἰθακησίου Ἀγαπίου Βουλισμᾶ († 1739)², ὅστις

* Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τόμου σελ. 496.

Αἱ ἐντὸς ἀγκυλῶν ὑποσημειώσεις τίθενται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου.

1. Βλ. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* (Ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν), Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλλωσιν χρόνους Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 10, (1935) σ. 82 ἐξ. Καὶ ἀνάτυπον.

2. *Μ. Μαλανδράκη*, Περὶ τοῦ μεγάλου τοῦ Γένους διδασκάλου Μακαρίου τοῦ Καλογερά, τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς Πατριάρχδος Σχολῆς καὶ τῆς ἰδρύσεως τῆς Σχολῆς ταύτης· «Ἐκκλ. Ἀλήθεια», τόμ. ΚΔ' (1904), σελ. 134 κ. ἐξ. *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἡ Πατριὰς Σχολή, ἐν Ἀθήναις 1911, σ. ἰβ + 182.

ὕστερον ἐδίδαξεν ἐν Ἀθήναις. Ἐκατοντάδας μαθητῶν ἐξ ἀпасῶν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἠρίθμει ἡ ἀκαδημία αὕτη ἐν τῇ ἀκμῇ αὐτῆς. Ἡ Ἀθωνιάς ἀκαδημία, ἰδρυθεῖσα ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου (1749), ἐδοξάσθη ὑπὸ τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρως, ὅστις καίτοι ἐπὶ μικρὸν εἰργάσθη, δαφιλεῖς ἀπέδωκε πνευματικὸς καρπούς¹. Ταῦτοχρόνως ἰδρύοντο πανταχοῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν δημόσια σχολεῖα. Ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ὁ ἐκ Ναούσης Ἀναστάσιος Μιχαήλ ἐπιηροφῶρει ὅτι ἡ κυρίως Ἑλλάς καὶ πλείσται πόλεις τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἡπείρου, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Θράκης, τῆς Πελοποννήσου, τῆς Κρήτης, τῶν Ἰονίων νήσων εἶχον ἐν συνόλῳ τεσσαράκοντα σχολεῖα, τῷ δὲ 1714 ὁ Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος περιέγραφε τὸ πρόγραμμα καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων. Ὁ Γεώργιος Κωνσταντίνου ἐξ Ἰωαννίνων ἔλεγε ὡσαύτως ὅτι σχολεῖα ὑπῆρχον πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰς μεγαλυτέρας πόλεις καὶ τὰς νήσους «καὶ ὅπου ἂν ἡ ἡμετέρα διάλεκτος πολιτεύεται καὶ ἡ εὐσέβεια τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας κηρύττεται καὶ σχολεῖα σφίζονται καὶ ἄλλα ἐγείρονται καὶ διδάσκαλοι καὶ σπουδαῖοι κοσμοῦσι τὰς ὀμηγύρεις τῶν τε ἀρχιερέων καὶ τῶν κληρικῶν καὶ ἀπ' ἄμβωνος συνεχῶς κηρύττουσι λόγους, συνθεμένους μὲ τὴν πλεον ἄνθηρὰν καὶ γλαφυρὰν φράσιν, κατὰ τὴν ἀπλῆν διάλεκτον...». Ὡς δ' ἔλεγε βραδύτερον ὁ Σοφ. Οἰκονόμου, διὰ τῶν μεριμνῶν τῆς Ἐκκλησίας «ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς τῆς ἑλληνικῆς γῆς, μέχρις αὐτῶν τῶν ἄκρων τῆς Ἐπτανήσου, οὐδεμία πόλις ὑπῆρχεν ἐπίσημος στερουμένη σχολείων»².

Ὁ σουλτάνος Σελῆμ Γ' τῷ 1804 παρέσχεν ἄδειαν ἀνασυστάσεως τῆς ἐν τῷ μεταξὺ διαλυθείσης πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας Κωνσταντινουπόλεως τῆς ἐν τῷ προαστείῳ Ξηροκρήνης, διώρισε δὲ τὸν Δημήτριον Μουρούζην γενικὸν διευθυντὴν καὶ ἐπόπτην τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ νοσοκομείων, εὐλόγως δὲ ὁ Νεόφυτος Δούκας ἐξαγακτήρισε τὸ ἐκπληκτικὸν ἐκεῖνο γεγονός ὡς νέαν ἐποχὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Τῷ 1813 ἰδρύθησαν ἐν Ἀθήναις ἡ «Φιλόμουσος Ἐταιρεία» καὶ ἐν Ὁδησσῷ ἡ «Ἐταιρεία τῶν Ἑλλήνων ἀσφαλιστῶν» πρὸς συντήρησιν ἑλληνικῶν νοσοκομείων καὶ σχολείων, ἡ δ' ἐν τῇ αὐτῇ πόλει ἔδρευούσα «Φιλόμουσος καὶ φιλόανθρωπος Γραικικὴ Ἐταιρεία» συνετήρει περὶ τὰ μέσα τοῦ 1817 120 Ἑλληνας σπουδαστὰς ἐν τῇ ἐσπερίᾳ Εὐρώπῃ. Τούτων οἱ πλείστοι ἐπανακάμψαντες ἐρη-

1. *Εἶθαρ. Α. Κολοκοτσᾶ*, Εὐγένιος Βούλγαρος καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ «Ἀθηναῖ», τόμ. Α' (1919), σελ. 177—208. Τὸν βίον τοῦ Βουλγάρως μετὰ τῆς διαθήκης αὐτοῦ ἐξέδωκεν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐκατονταετηρεῖς τῶν ἀπὸ Χριστοῦ Σωτῆρος ἐνανθρωπήσαντος... Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρως...» τῷ 1805 ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρβλ. καὶ *II. Καλλιγᾶν*, ἐν «Πανδώρα», Α' (1850—51) καὶ Ε' (1854), σ. 90—92.

2. Γενικώτερον ἔργον, πλὴν τῶν ἐπὶ μέρους, τὸ ὑπὸ *Τρ. Ε. Εὐαγγελίδου*, Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας, τόμ. 2, ἐν Ἀθήναις 1936.

σιμοποιοῦντο ὡς διδάσκαλοι, ὡς ὁ ἔσημειοῦ ὁ Κοραῖς, «οἱ περισσότεροι διδάσκαλοι τῶν εὐρωπαϊκῶν μαθησέων ἦσαν ἰερωμένοι». Τῷ 1807 ἰδρύθη ὑπὸ τοῦ Γκίλφορντ ἡ Ἴόνιος Ἀκαδημία ἐν Κερκύρῳ, ἀριθμήσασα μεταξὺ τῶν καθηγητῶν της διαπρεπεῖς κληρικούς¹, δὲν εἶναι δὲ ἀπροσδόκητος ἡ εἰδησις, καθ' ἣν ὁ ἐν τῇ σχολῇ τῶν Ἀθηνῶν διδάσκων ἀρχιμανδριότης Διονύσιος Πύρρος συνέστησε «κῆπον βοτανικὸν μὲ 300 εἰδῶν βότανα καὶ μουσεῖον μὲ 300 εἰδῶν μέταλλα εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Δημητρίου Καλλιφουρνᾶ». Διότι τῆς λανθανούσης ἐκείνης ὑπὸ τὴν ἀπνευστάτην δουλείαν τεραστίας πνευματικῆς κινήσεως ἠγεῖτο ἡ Ἐκκλησία διὰ τῶν κληρικῶν της. Ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας μαθὼν ὅτι ὁ ἠγεμὼν τῆς Μάνης Πετρούμπης Μαυρομιχάλης ἐσκόπει νὰ ἰδρῦση σχολεῖον, ἔγραφε πρὸς αὐτόν «Ἄν τὰ σχολεῖα εὐδοκιμοῦσι πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, τοῦτο συμβαίνει διότι εὐρίσκονται ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἐκκλησίας καὶ μόνον διὰ τοῦτο ἡ Πύλη σέβεται αὐτά. Ὅταν ὅμως ὑποτεθῇ ὅτι τὰ καθιδρύματα ταῦτα δύνανται ν' ἀποβῶσιν ἐστίαί ἐπαναστάσεως, οὐδὲν θ' ἀναγκαιότης τοὺς καταδιωγμούς. Ἰδρύνοντες λοιπὸν τὴν σχολὴν σας, ἐξαρτήσατε αὐτὴν καθ' ὅλοκληρίαν ἐκ τοῦ πατριαρχείου καὶ μεταχειρισθῆτε καλοὺς διδασκάλους, ἵνα διδάξωσι τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν γλῶσσαν, τὰ θρησκευτικὰ, στοιχειώδη φυσικὰ καὶ ἱστορίαν. Μὴ περιβάλλετε δι' οὐδεμιᾶς ἐπιδεικτικότητος τὸ νέον τοῦτο καθίδρυμα, ἀλλὰ θεωρήσατε αὐτὸ ὡς παράρτημα τῆς Ἐκκλησίας». Ταῦτα χαρακτηρίζουσιν ὡς ἄριστα τὴν θέσιν τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ ἐκτάκτῳ ἐκείνῃ πνευματικῇ κινήσει.

Ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Ε' ὑπῆρξεν ἔνθερος ὑποστηρικτῆς τῆς παιδείας. Ἐνίσχυσε τὴν ἀκαδημίαν τῆς Πάτμου, ἣς ὑπῆρξε τρόφιμος, ὡς καὶ τὴν πατριαρχικὴν ἀκαδημίαν Κωνσταντινουπόλεως, διὰ πατριαρχικῶν δὲ σιγίλλων ἐνέκρινε τὴν ἴδρυσιν πλείστων σχολῶν καὶ τῷ 1807 ἐξέδωκεν ἐγκύκλιον πρὸς τὸν κλῆρον καὶ τὸν λαὸν ὑπὲρ τῆς παιδείας. Τῷ 1819 ὁ Κ. Κούμας ὑπέβαλεν εἰς τὸν πατριάρχην σχέδιον νέου σχολικοῦ προγράμματος, μεγάλαι δὲ συζητήσεις διεξήγοντο τότε περὶ τῶν παιδευτικῶν ζητημάτων καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, προεξάρχοντος τοῦ ἀναμορφωτοῦ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας Ἀδαμαντίου Κοραῖ, ὅστις ἐκτὸς τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου ἐνθέρους προστάτας τῆς παιδείας ἀνέφερεν ὀνομαστὶ τοὺς μητροπολίτας Ἐφέσου Μελέτιον Πετροκόκκινον καὶ Διονύσιον Καλλιάρχην, τὸν Οὐγγροβλαχίας Ἰγνάτιον, ὃν «καύχημα τοῦ γένους» ἀπεκάλει, τὸν Χίου Πλάτωνα, τοὺς μοναχοὺς τῆς μονῆς Βατοπεδίου Ἁγίου Ὁρους καὶ ἄλλους. Ἐπειδὴ δ' ἐλευθεριάζουσαι τινες ἰδέαι ἤρξαντο διαδιδόμεναι ἐκ τῆς ἐσπερίας Εὐρώπης ὑπὸ

1. [Γεω. Γ. Σαλβάνου, Περὶ τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας καὶ τοῦ ἰδρυτοῦ αὐτῆς Φρειδεरिकοῦ Νόρφθ, κόμης Γκίλφορντ· «Ἑλληνικὴ Δημιουργία», τόμ. Γ' (1949), σελ. 763-801. Ἐνταῦθα καὶ ἄλλα ἐνδιαφέροντα μελετήματα (τευχ. 31, 15 Μαΐου 1949, εἰδικὸν ἀφιέρωμα).]

τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀρχῶν τοῦ Ρουσσώ, τοῦ Βολταίρου καὶ τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ὁ πατριάρχης Γρηγόριος τῷ 1819 ἐδημοσίευσεν πατριαρχικὸν καὶ συνοδικὸν «τόμον» περὶ σχολείων πρὸς ἀπόκρουσιν ὀλεθρίων τῶ ὄντι ἀρχῶν. Ταυτοχρόνως ὁ πατριάρχης ἐπανίδρυσεν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ πατριαρχικὸν τυπογραφεῖον, κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1798 λαβὼν τὴν σχετικὴν ἀδειαν τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Τὸ τυπογραφεῖον διευθυνόμενον ὑπὸ ἐξαμελοῦς ἐπιτροπῆς, ἐξέδωκεν ἱκανὰ βιβλία, ἀναδιωργανώθη δ' ἐν ἔτει 1820 ὑπὸ τοῦ ἰδρυτοῦ αὐτοῦ¹.

Τὰ θεολογικὰ γράμματα. Τὴν πνευματικὴν κίνησιν τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας διηύθυνεν ἡ Ἐκκλησία, καίτοι βεβαίως οὔτε ἡ κατάστασις αὐτῆς οὔτε καθόλου αἱ περιστάσεις ἦσαν κατάλληλοι πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῶν συμφορῶν καὶ τῶν θλίψεων. Παρὰ ταῦτα ἔχομεν ἀξίαν πολλοῦ λόγου θεολογικὴν φιλολογίαν, διότι καὶ ἡ παιδείσις καθόλου ἔφερεν ἐκκλησιαστικὸν χαρακτῆρα καὶ οἱ πλείστοι μὲν τῶν ἐπὶ παιδείᾳ διαλαμπάντων ἦσαν κληρικοί, οὐ μόνον δὲ οὗτοι, ἀλλὰ καὶ οἱ λοιποὶ λόγιοι ἠσχολήθησαν περὶ τὰ θρησκευτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τούτου ἕνεκα πλουσίως ἀντεπροσωπεύθησαν διὰ σχετικῶν συγγραφῶν πάντες οἱ κλάδοι τῆς θεολογίας καὶ πάντα τὰ εἶδη τοῦ λόγου.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἠγαγκάετο ν' ἀμύνεται κατὰ τῶν ἐνεργειῶν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας, ζητούσης ἐπιμόνως νὰ προσηλυτεύσῃ καὶ ἐκλατινίσῃ τοὺς Ἕλληνας, οὐδόλως παράδοξον ὅτι τὸ κύριον θέμα τῆς ἑλληνικῆς θεολογίας κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους ἦτο ἡ ἀναίρεσις τοῦ παπισμοῦ. Σχεδὸν πάντες οἱ λόγιοι Ἕλληνες ὑπεστήριζον τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, γράψαντες κατὰ τοῦ παπισμοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ παρατρέξωσι τὰ ἄλλα θρησκευτικὰ καὶ θεολογικὰ ζητήματα. Εἶναι δὲ ὁ χαρακτῆρ τῆς ἑλληνικῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης καὶ φιλολογίας τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνων συντηρητικὸς, συμφώνως πρὸς τὸν καθόλου χαρακτῆρα τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἥτις ὑπὸ τὰς δεινὰς περιστάσεις τῶν νέων χρόνων διέτηρησεν ἔτι μᾶλλον ἀναλλοίωτον τὸν γνήσιον αὐτῆς χαρακτῆρα, ἐλάχιστα δὲ καὶ ἀσημαντὰ θεολογικὰ ζητήματα ἐχώρησαν τοὺς Ἕλληνας θεολόγους. Οὐδ' ἀνεφάνησαν, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἑτεροδιδασκαλιῶν, αἰρέσεις καὶ σχίσματα ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ. Διειρηθήθη ἐν αὐτῇ ἀκραιφνῆς καὶ ἀλώβητος ἡ ὀρθόδοξος πίστις. Ὅθεν ἠδυνήθη νὰ γράψῃ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίας Β' πρὸς τὸν Δαυῖδ Χυτραῖον «εἰ καὶ δουλείᾳ τὸ γένος

1. Πᾶσαν τὴν ἐθνικὴν δρᾶσιν τοῦ ἐθνομάρτυρος πατριάρχου δύναται τις νὰ παρακολουθήσῃ εἰς τὸ δίτομον ἔργον τοῦ Γ. Γ. Παπαδοπούλου — Γ. Π. Παπαδοπούλου, Τὰ κατὰ τὸν αἰδιμον πρωταθλητὴν τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος... Γρηγόριον τὸν Ε'... Ἐν Ἀθήναις 1866.

ἡμῶν ὑπέπεσεν, ἀλλ' εὐσεβεία ἀνένευσε καὶ μένει κηρύττον τὴν εὐσέβειαν»¹.

Γενικῶς δὲ ἀναγράφοντες τοὺς διακριθέντας Ἕλληνας θεολόγους καὶ συγγραφεῖς, πρώτους κατὰ τοὺς αἰμούς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους συναντῶμεν τὸν Γεννάδιον Σχολάριον, πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, τὸν Ματθαῖον Καμαριώτην διευθυντὴν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, Μανουὴλ Κορίνθιον, μέγαν ρήτορα τῆς Ἐκκλησίας, εἶτα δὲ ὑπὸ τὸ ὄνομα Μάξιμος, πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, καὶ Μανουὴλ τὸν μέγαν ἐκκλησιαρχὴν. Τούτων ἡ φιλολογικὴ θεολογικὴ δραῖσις ἀναφέρεται μὲν καὶ εἰς ἄλλα θέματα, ἀλλὰ κυρίως ἔχει χαρακτηρῆα ἀντιρρητικόν, στρεφομένη εἰδικώτερον κατὰ τῆς Φλωρεντινῆς συνόδου, καθ' ἣς ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Μαξίμου ἐν τέλει τοῦ αἰῶνος συνήλθεν ἐν Κωνσταντινουπόλει μεγάλη σύνοδος. Ὁμώνυμος τοῦ πατριάρχου τούτου Ἕλλην Ἀγιορείτης μοναχός, ὁ Μάξιμος († 1556), εἰργάσθη κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα ἐν Ρωσσίᾳ, πολλὰ παθὼν ἐν αὐτῇ καὶ συγγράψας οὐ μόνον κατὰ τῶν Λατίνων, ὅλλα καὶ κατὰ τῶν προτεσταντῶν, κατὰ τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν Μουσουλμάνων². Ποικιλωτάτῃ ὑπῆρξεν ὡσαύτως ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ συγγραφικὴ δραῖσις τοῦ μοναχοῦ Παχωμίου Ρουσάνου, πρώτου παρ' ἡμῖν γράφαντος κατὰ Λουθήρου³. Ἐκτὸς δὲ ἄλλων συγγραφέων τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος οἶον τοῦ Θεοφάνους Ἐλεαβούλκου Νοταρᾶ, τοῦ Δαμασκηνοῦ Στουδίτου, τοῦ Ζαχαρίου Σκορδυλίου Μαραφαρᾶ, ἐπὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Β' εἰργάσθησαν ἱκανοὶ Ἕλληνες θεολόγοι, ἐν οἷς διεκρίθησαν οἱ ἐκ Ναυπλίου Ἰωάννης Ζυγομαλᾶς καὶ υἱὸς αὐτοῦ Θεοδόσιος, πρὸς σύνταξιν τῶν περιφήμων «Ἀποκρίσεων» τοῦ Ἱερεμίου πρὸς τοὺς προτεστάντας⁴. Τότε τὸ πρῶτον ἤρξαντο ἐξεταζόμενα παρ' ἡμῖν τὰ θεολογικὰ ζητήματα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν προτεσταντισμὸν, ἐπὶ τῇ βάσει ὅμως τῆς θεολογικῆς φιλολογίας τῶν προηγουμένων αἰῶνων καὶ τῆς παραδόσεως. Αἱ «Ἀποκρίσεις», μνημεῖον σπουδαιότατον τῆς θεολογικῆς φιλολογίας τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, διετύπωσαν γνησίως τὸ ὀρθόδοξον φρόνημα.

1. **Κ. Ν. Σάθα**, Βιογραφικὸν σχεδίασμα περὶ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β' (1572—1594), ἐν Ἀθήναις 1870, σελ. μα'—μβ'.

2. [**Γρ. Παπαμιχαήλ**, Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ πρῶτος φωτιστὴς τῶν Ρώσων, ἐν Ἀθήναις 1950, σ. 654].

3. **Ι. Ν. Καμίρη**, Ὁ Π. Ρουσάνος καὶ τὰ ἀνέκδοτα δογματικὰ καὶ ἄλλα ἔργα αὐτοῦ. Ἀθήναι 1935. Ὁδ. **Δαμψίδου**, Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος καὶ ὁ βίος τῶν συγχρόνων του. «Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζ. σπουδῶν», τόμ. ΙΓ' (1937) σ. 385—392.

4. [**Ν. Β. Τωμαδάκη**, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν φιλολογίαν, Ἀθήναι 1952, σελ. 41—42].

5. [**Ἰω. Ν. Καμίρη**, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμ. Ι, ἐν Ἀθήναις 1952, σελ. 369 καὶ ἐξ.] Περὶ δὲ τοῦ οἴκου Ζυγομαλᾶ βλ. **Émile Legrand**, Notice bibliographique sur Théodore Zygomalas, Paris 1899. — **Β. Α. Μυστακίδου**, Ἀνέκδοτα ἐκ Τυβίγγης... «Ἐναίσιμα» Χρ. Παπαδοπούλου, σελ. 214—232, κ. ἄ.—**Κ. Δοβοννιάτου**, Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς, «Θεολογία», τόμ. Α' (1923), σελ. 18 κ. ἐξ., Ζ' (1929), σελ. 81 κ. ἐξ. κλπ.

Ταυτοχρόνως ὁμως διεξήγετο μὲν ἐν τῇ Δύσει ὁ μεταξὺ τῶν Λατίνων καὶ προτεσταντῶν ἀγὼν, ἔμορφοῦντο δ' ἐν ταῖς σχολαῖς τῆς Δύσεως Ἕλλη- νες θεολόγοι. Μεταξὺ τούτων διεκρίθησαν ἐν τέλει τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ὁ Ἀλε- ξανδρεῖας Μελέτιος Πηγάς¹, ὁ ἐπίσκοπος Κυθήρων Μάξιμος Μαργούνιος († 1602)² καὶ ὁ Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρος († 1616)³. Ἐπὶ τούτων εἶναι προφανῆς ἡ ἐπίδρασις τῆς λατινικῆς θεολογίας, δι' ἧς εἰσήλθον εἰς τὴν θεο- λογίαν νέοι ὄροι θεολογικοί. Καίτοι δὲ ὁ Μαργούνιος συνηγόρησεν ὑπὲρ τῆς λατινικῆς ἐκδοχῆς τοῦ Filioque, ποθῶν τὴν ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, ὑπῆρξεν ὁμως μετὰ τοῦ Μελετίου Πηγαῖ καὶ τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου γενναῖος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας πρόμαχος. Καὶ οἱ τρεῖς δὲ οὗτοι κορυφαῖοι τῶν Ἑλλήνων θεολόγων τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος συνέγραψαν πλείστα καὶ σπουδαιότατα φιλολογικὰ τε καὶ θεολογικὰ συγγράμματα. Κατὰ τῆς διδασκαλίας τῆς λατι- νικῆς Ἐκκλησίας ἀντεπεξῆλθε καὶ ὁ Ναθαναὴλ Χύχας, ὡς καὶ ὁ μαθητῆς καὶ ἀρχιδιάκονος τοῦ Μελετίου Πηγαῖ Μάξιμος ὁ Πελοποννήσιος, διδάξας ἀλλαχοῦ τε καὶ ἐν Ἰωαννίνοις⁴. Ὁ Ἀρσένιος, ἐπίσκοπος Ἐλασσάνος, ἐν Ρωσίᾳ ἐργασθεὶς ἠσχολήθη καὶ περὶ τὴν χρονογραφίαν. Πολύκροτον χρονο- γραφικὸν ἔργον τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, συντεθὲν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἀνακριβῶς ἀπεδόθη εἰς τὸν ἀνύπαρκτον Δωρόθειον (Μονεμβασίας, ἢ τὸν λίαν γνωστὸν Ἱερόθειον Μονεμβασίας τὸν συνοδεύσαντα εἰς Ρωσίαν τὸν πατριάρχην Ἱε- ρεμίαν Β'. Κυρίως συντάκτης τοῦ ἐν λόγῳ χρονογραφικοῦ ἔργου, συμπλη- ρωθέντος σὺν τῷ χρόνῳ, ὑπῆρξεν ὁ Μανουὴλ Μαλαξὸς, διδάξας ἐν Κων- σταντινουπόλει καὶ συγγράψας καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα⁵.

Ὁ ΙΖ' αἰὼν, αἰὼν τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, ἐνεφάνισε πλουσιωτέραν

1. [Τὴν σχετικὴν πρὸς τὸν ἄνδρα βιβλιογραφίαν, βλ. ὑπὸ **N. B. Τωμαδάκη**, Ἀνεκδοτοὶ ἐπιστολαὶ Μελετίου τοῦ Πηγαῖ πρὸς τὴν Ἱερὰν Μονὴν τοῦ Γδερνέττου. «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Ε' (1951), σελ. 263, 327-330].

2. *Émile Legrand*, Maxime Margounios, Bibliographie Hellénique de XV et XVI siècle, τόμ. II, 1885, σελ. XXII - LXXVII τοῦ προλόγου.—**Κ. Δουβουνιά- του**, Μάξιμος ὁ Μαργούνιος «Γρ. Παλαμάς», τόμ. Δ' (1920), σελ. 155 κ. ἔξ. Τὴν πα- λαιοτέραν βιβλιογραφίαν σημειοῖ ὁ **M. Γεδεών**, «Ἐκκλ. Ἀλήθ.», τόμ. Ε' (1884-85), σελ. 65 κ. ἔξ. [Τὴν δὲ νεωτέραν ὁ **Π. Νικολόπουλος**, «Ἐπετηρὶς Ἐταιρ. Βυζ. Σπου- δῶν», τόμ. V' (1950), σελ. 331 κ. ἔξ.

3. **Χρυσοστόμου Η. Τσίτερ**, Λόγιοι Ἕλληνες μετὰ τὴν Ἄλωσιν, ἐν Ἀθήναις 1935, σελ. 25-48, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς τὸν ἄνδρα βιβλιογραφία.

4. **Δημ. Ν. Σάργου**, Μαξίμου ἱερομονάχου τοῦ Πελοποννησίου, Λόγος στηλι- τευτικὸς κατὰ Διονυσίου τοῦ... Σκυλοσόφου... «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά», τόμ. Γ' (1928), σελ. 183 κ. ἔξ. ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Τὴν παλαιοτέραν σημειοῖ ὁ **Α. Παπαδόπου- λος-Κεραμεύς**, εἰς τὸ περιοδικὸν τοῦ Ἑλλην. Φιλολογ. Συλλόγου ΚΠόλεως, παράρτ. ΙΖ' τόμ. (1882-83), σελ. 4, ὑποσ. 2, κ. ἄ.

5. [Τελευταῖα ἐργασία εἰς τὸ μέγα πρόβλημα τοῦ χειρογράφου εἶναι ἡ τοῦ μα- καρίτου Ἑλλήνος ἐν Βουκουρεστίῳ καθηγητοῦ **Δημ. Ρούσσου**, «*Studii istorice Greco-Române, Opere Pastume*», τόμ. Α', Βουκουρεστίον 1939. Βλ. βιβλιοκρισίαν ὑπὸ **N. Γ. Σβορώνου**, «Ἑλληνικά», τόμ. ΙΑ' (1939), σελ. 373].

τὴν θεολογικὴν φιλολογικὴν παραγωγὴν καὶ τὴν καθόλου πνευματικὴν κίνησιν, διότι καὶ μεγάλα ζητήματα ἀπασχόλησαν τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἡ ἀκμάζουσα ἑλληνικὴ ἐν Ἑνετίᾳ κοινότης ἤσκει μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ἀναβίωσιν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας¹. Εἶναι δὲ καταφανὴς ἡ νέα θεολογικὴ τάσις, ἣτις μορφοῦται περὶ τὸν Κύριλλον Λούκαριν καὶ ἣτις τείνει ν' ἀποκρούσῃ πᾶσαν ἐπίδρασιν τῆς λατινικῆς θεολογίας, ζητοῦσα τὴν ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου θεολογίας. Τὴν τάσιν ταύτην ἐξεδήλωσεν ὁ Ἀθηναῖος διδάσκαλος Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, προκαλέσας παρεξηγήσεις τινάς, διδάξας ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, γενόμενος μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης, ἀλλ' ἀποβαλὼν τὸ ἀρχιερατικὸν ἀξίωμα καὶ μετὰ πολλὰς περιπετείας καταντήσας πάλιν εἰς Ἀθήνας ὡς διδάσκαλος. Ὁ Κύριλλος Λούκαρις, κατὰ λατίνων εἰδικώτερον γράψας πρὸς ὑποστήριξιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, δι' οὐδενὸς τρόπου ἐφάνη ἀποδεχθεὶς τὴν ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ δημοσιευθεῖσαν καλβινικὴν «Ὁμολογίαν»², οὔτε οἱ συνεργάται αὐτοῦ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων Θεοφάνης καὶ Ἀλεξανδρείας Γεράσιμος Σπαρταλιώτης³. Ὁ Γεράσιμος μάλιστα καὶ διήλεγξε τὸν προτεσταντισμὸν διὰ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ, ὡς ὁ Θεοφάνης ἔπραξε διὰ τὸν παπισμὸν. Τὸ φρόνημα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐξεδήλωσεν ἕτερος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ὁ ἐκ Βεροῦσας Μητροφάνης Κριτόπουλος († 1639)⁴. Πάντως ἀγαθὴ ὑπῆρξεν ἡ πρόθεσις καὶ τοῦ τὸ πρῶτον τότε μεταφράσαντος τὴν Ἀγίαν Γραφὴν εἰς ἀπλοελληνικὴν γλῶσσαν Μαξίμου Καλλιπολίτου. Ὁ ἐκ Χίου Γεώργιος Κορέσσιος († 1641)⁵, καίτοι διετέλεσεν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς λατινικῆς θεολογίας, ὑπεστήριξε διὰ τῶν συγγραφῶν του τὰς ὀρθοδόξους ἐπόψεις ἐπὶ πολλῶν ζητημάτων, γράψας καὶ κατὰ τοῦ προτεσταντισμοῦ. Βαθυτέρα ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις ἐπὶ τοῦ ἐκ Κρήτης Μελετίου Συρίγου (1664)⁶, ὅστις ἐστράφη μᾶλλον κατὰ τοῦ προτεσταντισμοῦ, χρησιμοποιήσας τὰ κατ' αὐτοῦ ἔτοιμα ὄπλα τῶν λατίνων θεολόγων. Συμμετέσχε δὲ καὶ τῆς διατυπώσεως

1. [Κ. Α. Μέρτζιου, Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ μικρὸς Ἑλληνομνήμων. Πραγματεία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἐν Ἀθήναις 1939].

2. [Τελευταῖα ἐργασία Χρ. Παπαδοπούλου, Ὁ Κύριλλος Λούκαρις ὡς πατριάρχης Ἀλεξανδρείας «Θεολογία», τόμ. ΙΖ' (1939) σελ. 53 κ. ἔξ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Κύριλλος Λούκαρις ὡς πατριάρχης ΚΠόλεως, Αὐτόθι, σελ. 136 κ. ἔξ.]

3. [Ν. Β. Τωμαδάκη, Δύο πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας συγγερόμενοι. Γεράσιμος Α' Σπαρταλιώτης καὶ Γεράσιμος Β' ὁ Παλλαδάς. «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Γ' (1949), σελ. 165 κ. ἔξ.]

4. Ι. Ν. Καρμίρη, Μητροφάνης Κριτόπουλος καὶ ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογροφία αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1937. [Πρβλ. καὶ «Θεολογία», τόμ. ΙΘ' (1941-48), σελ. 53 κ. ἔξ.]

5. Κ. Ἀμάντου, Γεώργιος Κορέσσιος «Ἀθηνᾶ», τόμ. ΜΣΤ' (1935), σ. 191-204.

6. J. Pargoire, Meletios Surigos sa vie et ses œuvres «Echos d'Orient», τόμ. XI (1908), σελ. 271 κ. ἔξ. Κ. Ι. Δυοβουνιώτου, Μελέτιος Συρίγος, ἐν Ἀθήναις 1914.

τῆς «Ὁμολογίας» τοῦ Μογίλα, ἣς τὸ ἀρχικὸν κείμενον ὑπῆρξε λατινικόν. Ἀντιθέτως ὁ Ζαχαρίας Γεργανὸς συνέγραψεν ὑπὸ προτεσταντικῆς ἐπιδράσεως. Μαθητὴς τοῦ Μελετίου Συρίγου καὶ τοῦ Θεοφίλου Κορυθαλλέως ἐχημάτισεν ὁ Εὐγένιος Ἰωαννουῖλος ἢ Αἰτωλὸς διδάξας ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐν Καρπενήσιω. Ἀποχωρήσας εἰς τινα Μονὴν τῶν Ἀγράφων ἐδίδασκεν ὡς ἱερομόναχος εἰς ὀλίγους ἐκλεκτοὺς μαθητάς. Εἶχε τακτικὴν ἀλληλογραφίαν πρὸς τὸν Παναγιώτην Νικουσίον καὶ τὸν Ἀλέξανδρον Μαυροκορδάτον. Συνέγραψεν ἱερὰν Ἀκολουθίαν εἰς τὸν Κύριλλον Λούκαριν καὶ διαφόρους πραγματείας. Ἀπέθανεν εἰς τὸ μονῆριον τῶν Βρανανῶν τῇ 5 Αὐγούστου 1682¹.

Σειρὰ Ἑλλήνων μαθητῶν τοῦ ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΓ' ἰδρυθέντος Κολλεγίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ἐν Ρώμῃ, ὧν κορυφαῖοι ὁ Κερκυραῖος Πέτρος Ἀρκοῦδιος († 1634) καὶ ὁ Χῖος Λέων Ἀλλάτιος († 1669)², μετὰ φανατισμοῦ ὑπερημύνθησαν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας, ἀντιθέτως δὲ συνέγραψαν κατ' αὐτῆς οἱ σύγχρονοι Νικόλαος Κεραμεὺς († 1672), Ἱερεμίας Κακαθέλας († μετὰ τὸ 1690), Βησσαρίων Μακρῆς († 1699) καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Θεοφίλου Κορυθαλλέως πατριάρχης Ἱεροσολύμων Νεκτάριος († 1680). Ὑπέρτερος πάντων τούτων ὑπῆρξεν ὁ διάδοχος τοῦ Νεκταρίου Δοσιθεὸς, μεγάλη καὶ ἐξέχουσα ἐκ πάσης ἐπόψεως ἐκκλησιαστικῆ φυσιογνωμία. Ὁ Δοσιθεὸς ἐστερεῖτο μὲν πρωτοτυπίας, διετέλεσε δὲ ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τοῦ Μελετίου Συρίγου, ἀλλ' ἠδυνήθη καὶ πολλὰ νὰ συγγράψῃ καὶ πολλὰ νὰ δημοσιεύσῃ, ἰδρύσας καὶ τυπογραφεῖον ἐν Ἰασιῶ. Ἀντίθετος πρὸς τὸν Δοσιθεὸν ὑπῆρξεν ὁ μαθητὴς τοῦ Θεοφίλου Κορυθαλλέως καὶ διάδοχος αὐτοῦ ἐν τῇ πατριαρχικῇ ἀκαδημίᾳ μέγας λογοθέτης τῆς Μ. Ἐκκλησίας Ἰωάννης Καρσοφύλλης († 1692), ὅστις, ἀποκρούων τὸν λατινικὸν ὄρον «μετουσίωσης», ἐξελήφθη ὡς αἰρετικὸς καὶ κατεδικάσθη ἐν τῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει συνόδῳ τοῦ 1691. Εἰς τὴν καταδίκην ταύτην συνετέλεσε καὶ ὁ μέγας διερχόμενος τῆς Ὑ. Πύλης Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος († 1709), ὅστις διεκρίθη καὶ ὡς θεολόγος, μετὰ τὸν ἐπίσης ὡς θεολόγον διακριθέντα προκάτοχον αὐτοῦ Παναγιώτην Νικουσίον († 1673). Ταυτοχρόνως ἐκ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀναδεικνύετο ὡς λόγιος καὶ συγγραφεὺς ὁ Καλλίνικος Ἀγα-

1. Βίος Εὐγενίου Ἰωαννουῖλου τοῦ Αἰτωλοῦ συγγραφεὶς ὑπὸ Ἀναστασίου Γορδίου, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ *Κ. Ν. Σάθα*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ', ἐν Βενετίᾳ. 1872, σελ. 423 - 479, ἐπανεξεδόθη δὲ ὑπὸ *Σπ. Π. Λάμπρου*, «Ν. Ἑλληνομνήμων» Δ' 1907, σ. 27 ἔξ. Βλ. καὶ *Σωφρ. Εὐστρατιάδου*, μητροπολ. πρ. Λεοντοπούλεως, Ἐπιστολαὶ Εὐγενίου Ἰωαννουῖλου τοῦ Αἰτωλοῦ, «Ἑλληνικά», τόμ. Ζ' (1934), σελ. 83 κ. ἔξ. [Ἄλλαι τινὲς ἐπιστολαὶ τοῦ Εὐγενίου ἐκδίδονται μετὰ τῆς διαθήκης του ὑπὸ τοῦ φιλολόγου Τ. Γριτσοπούλου].

2. *L. Petit*, Allatius Leon ἐν τῷ Dictionnaire d'Archéol. chrétienne et de Liturgie, τόμ. Ι (1907), στ. 1220 - 1226. *Κ. Ἀμάντου*, Λέων Ἀλλάτιος «Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου», Ἀθήναι 1935, σελ. 557 - 566.

νὰν († 1702). Τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἐπεσφράγισαν καὶ εἰσήλθον εἰς τὸν ΙΗ' αἰῶνα μεγάλα σεμνώματα τῆς νέας ἑλληνικῆς θεολογίας, ὁ Σεβαστὸς Κυμνητῆς († 1702), δογματικὸς θεολόγος, ὁ Ἥλιος Μηνιάτης, ρήτωρ γλαφυρώτατος καὶ θεολόγος ἀντιρρητικὸς, ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν, ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς¹, ὁ Ἀθανάσιος Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, χρονογράφος, καὶ οἱ δευτερεύοντες συγγραφεῖς καὶ θεολόγοι Φραγκῖσκος Σκουῖφος, Ἄγγελος Βενιζέλος, Νεκτάριος Ζαμπέλιος καὶ ἄλλοι. Μεσοῦντος τοῦ αἰῶνος διακρίνεται ὡς ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ καὶ συγγραφεὺς ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἐν Πάτρῳ ἀκαδημίας Μακάριος Καλογεῤῃς καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Ἰάκωβος Πάτριμος μεταλαμπαδεύσας τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν εἰς Συρίαν καὶ Παλαιστίνην, οἱ ἐκ Κεφαλληνίας ἀδελφοὶ Λειχοῦδαι Ἰωάννης, († 1717) καὶ Σωφρόνιος († 1730), ἐν Μόσχᾳ ἐργαζόμενοι καὶ διδάσκοντες, καὶ ὁ Ἰωάννης Κομνηνὸς († 1719) ἐν Βουκουρεστίῳ. Περὶ θεολογικὰς συγγραφὰς ἠσχολήθησαν ὁ ἡγεμὼν Μολδαυίας Νικόλαος Μαυροκορδάτος († 1730) καὶ ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἀθανάσιος († 1728) καὶ ὁ ἀνώτερος πάντων τῶν συγχρόνων αὐτοῦ Χρῦσανθος Νοταῤῃς, πατριάρχης Ἱεροσολύμων². Ὁ διδάσκαλος τούτου Νικόλαος Παπαδόπουλος Κομνηνὸς († 1740) καθηγητὴς τοῦ ἐν Παταβίῳ πανεπιστημίου ἀφιέρωσε τὴν συγγραφικὴν του δρᾶσιν ὑπὲρ τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας, ἧς ἦτο ὁπαδός. Ἀλλὰ σύγχρονοι αὐτοῦ ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος († 1729) ἱερομόναχος ἐξ Ἀγρᾶφων, μαθητεύσας ἐν Ἀθήναις καὶ πολλοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐργασθεῖς,³ ὁ διαπρεπὴς διδάσκαλος τῆς Κρήτης καὶ Χίου Διαμαντῆς Ρύσιος († 1747), ὁ διδάσκαλος τῆς Κεφαλληνίας Βικέντιος Δαμωδὸς († 1752) καὶ ἰδία ὁ Χῖος Εὐδοκράτιος Ἀργέντης († 1750), ἐν Αἰγύπτῳ ἐργασθεῖς, συνέγραψαν κατὰ λατίνων. Πολυγραφώτατοι ἀνεδείχθησαν ὁ Ζακύνθιος Ἰωάννης Κοντονῆς († 1761) καὶ ὁ ἐκ τῆς νήσου Σκο-

1. [Νεωτέρα ἐξονυχιστικὴ μελέτη περὶ τοῦ Ἠπειρώτου λογίου ἱστορικοῦ καὶ λαογράφου κληρικοῦ ἢ τοῦ *N. A. Bees*, Meletios Mitros aus Janina und die Chronik von Morea. «Byzantinisch—Neugriechische jahrbücher», τόμ. XVII (1939—43), σελ. 92—107].

2. **Χρῦς. Παπαδοπούλου**, Ὁ Χρῦσανθος Νοταῤῃς πρὸ τῆς ἀναρρήσεως αὐτοῦ εἰς τὸν πατρ. θρόνον Ἱεροσολύμων «Νέα Σιών», τόμ. Κ. ΣΤ', σελ. 81—101.—**Α. ρ. χιμ.** Καλλιόστου, αὐτόθι, τόμ. ΚΔ' σελ. 234 κ. ἐξ. Κυρῆλλου Ἀθανασιάδου, Χρῦσανθος Ἱεροσολύμων ὁ Νοταῤῃς «Ἐκκλ. Ἀλήθεια», τόμ. Δ' (1883—84), σελ. 9 κ. ἐξ.—Ἐπιστολαὶ πρὸς Χρῦσανθον ἐκ μέρους Ἀλ. Μαυροκορδάτου Τραπεζουντίου Κυμνητῆ, Ν. Κομνηνοῦ—Παπαδοπούλου, κ. ἄ., εἰς «Ἡμερολόγιον Ἀνατολῆς», Γ' (1884), σελ. 315—318.—**Μ. Γεδεών**, πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες, Ἀθήναι 1938, σελ. 137. 206 κ. ἐξ., 218 κ. ἐξ.

3. **Κ. Γ. Δουβονιῶτου**, Ἀναστασίου Γόρδιου ἐπιγράμματα Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. Η' (1933), τ. 2, σελ. 45—54.—**Σωφρ. Εὐδοκράτιδου**, Μητροπ. πρ. Λεοντοπούλεως, Διδάσκαλοι τοῦ Γένους, «Ρωμανὸς ὁ Μελωδός», τόμ. Α' (1932—33), σελ. 133—152.—**Χρ. Τσίτερ**, Τρεῖς μεγάλοι διδάσκαλοι τοῦ Γένους: Ἀναστάσιος Γόρδιος, Χρῦσανθος Αἰτωλός, Φραγκῖσκος Κόκκος, Ἀθήναι 1934, σ. 76.

πέλου Καισάριος Δαπόντε († 1759)¹. Ὁ δὲ Κερκυραῖος ἀρχιμανδριτὴς Σπυριδίων Μήλιας, πρῶτος καὶ μόνος παρ' ἡμῖν, μέχρι τοῦδε, ἐξέδωκε τῷ 1761 τὰ πρακτικὰ τῶν Συνόδων. Ὁ Ἀθηναῖος διδάσκαλος Κύπρου καὶ εἶτα πατριάρχης Ἱεροσολύμων Ἐφραίμ († 1771) ὑπῆρξε καὶ συγγραφεὺς δόκιμος καὶ προστάτης τῆς παιδείας. Ὁ ἐκ Πατρῶν Ἀγιορείτης μοναχὸς Νεόφυτος Κουσοκαλυβίτης († 1780), πρῶτος διδάσκαλος τῆς Ἀθωνιάδος ἀκαδημίας, ὑπῆρξε καὶ συγγραφεὺς γονιμάτατος, ὁ δὲ ἐκ Σιατίστης Γεώργιος Ζαβίρας († 1804) συνέγραψε τὸ πολύτιμον βιογραφικὸν καὶ φιλολογικὸν ἔργον «Ἑλληνικὸν θέατρον» ἢ «Νέα Ἑλλάς», καθ' ὃν χρόνον ὁ Ζακύνθιος Γεώργιος Βενδότης ἐδημοσίευσεν τῷ 1783—1784 ἐν Βιέννῃ τὴν τρίτομον «Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν» τοῦ Μελετίου Ἀθηνῶν, τῷ δὲ 1795 προσέθετεν ἰδίαν ἱστορικὴν συγγραφὴν εἰς τέταρτον τόμον, μεγίστης ἀξίας. Ὁ Κορίνθου Μακάριος Νοταρᾶς († 1805), ἐπίσημος γενόμενος διὰ τὴν ἀγιότητα τοῦ βίου του², ἐξέδωκε τύποις πολλὰ συγγράμματα ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, ἴδια ἢ ἄλλων συγγραφέων, ἐν οἷς καὶ τὴν «Κατήχησιν» τοῦ Πλάτωνος Μόσχας. Ὁ Μακάριος ὑπεστήριξε τὴν συνεχῆ μετάληψιν τῶν ἀχράντων Μυστηρίων, περὶ τῆς ὁποίας διεξήγοντο ζῶηραι συζητήσεις³. Ἀλλὰ κορυφαῖοι τῶν Ἑλλήνων θεολόγων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀνεδείχθησαν οἱ ἐκ Κερκύρας Νικηφόρος Θεοτόκης († 1800) καὶ Εὐγένιος Βούλγαρης († 1806), ὁ μὲν μᾶλλον πρακτικὰ ὑπὲρ τοῦ λαοῦ καὶ ἀντιρρητικὰ κατὰ λατίνων συγγράψας ἔργα, ὁ δὲ μᾶλλον θεωρητικὰ καὶ κατ' ἐξοχὴν θεολογικά, μετ' ἐκτάκτου πολυμαθείας καὶ δραστηριότητος ἠγηθέντες τῆς τότε πνευματικῆς τῶν Ἑλλήνων κινήσεως. Λόγιοι μοναχοὶ ὡς ὁ ἐκ Δημητσάνης Ἀγάπιος (Ἀσημάκης) Λεονάρδος († 1815) καὶ ὁ ἐκ Νάξου Νικόδημος Ἀγιορείτης († 1809) ἐξέδωκαν συλλογὰς τῶν ἱερῶν κανόνων, ἀπὸ κοινοῦ δὲ τὸ «Πηδάλιον», ἐκτὸς ἄλλων πολυαριθμῶν συγγραμμάτων, ὡσαύτως καὶ ὁ ἐξ Ἰμβρου Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός. Ὁ δὲ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγραφῶν Σέργιος Μακρᾶιος († 1819) ἐκτὸς ἄλλων κατέλιπε σύγγραμμα μεγάλης σπουδαιότητος, τὴν «Ἐκκλησιαστικὴν ἱστο-

1. *Στ. Βακράτσα*, Καισάριος Δαπόντες: «Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Σπουδῶν» Β' 221 - 226.—*Ἐθδόκιμος Ἐρημοπολιτικός*. «Γρ. Παλαμᾶς» ΣΤ' (1922) 520 κ. ἔξ.—*Α. Π. Πασχάλης*, «Θεολογία» ΙΓ' (1933), 224 - 250 καὶ ΙΔ' (1934), 70 - 71, ΙΕ' (1935), 155 - 158 ἐπιστολαὶ τοῦ πρὸς Καλλίνικον Γ' ΚΠόλεως.

2. Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μακαρίου, ἀρχιεπισκόπου Κορίνθου, τοῦ ἐν Χίφω διαλάψαντος ἐν ἔτει Χριστοῦ 1805, Ἀπριλίου 17 (Νέον Χιακὸν Λειμωνάριον, σελ. 187—210. [Τελευταία ἔκδοσις ὑπὸ τοῦ Κορινθίως Μιχαήλ, Κόρινθος 1949]. Ἡ ἀκολουθία καὶ ὁ βίος συνεγράφησαν ὑπὸ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου. *Κ. Ν. Σάθα*, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868, σελ. 586—588, 633.

3. *Χρ. Παπαδόπουλος*, «Γρ. Παλαμᾶς» Ε' (1921), σελ. 202. Ἀνήκει εἰς τὴν χορείαν τῶν λεγομένων Κολλυβάδων, περὶ ὃν βλ. *Κοσμά Βλάχου*, Ἡ χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἀθῶν, Βόλος 1903, σελ. 106 κ. ἔξ. [*Γ. Βερίτη*, τὸ ἀναμορφωτικὸν κίνημα τῶν Κολλυβάδων καὶ οἱ δύο Ἀλέξανδροι. «Ἀκτίνες», τόμ. ΣΤ' (1943), τ. 36].

ρίαν»¹. Μαθητῆς τοῦ Βουλγάρου; ἐν τῇ Ἀθωνιάδι ἀκαδημίᾳ ὑπῆρξε, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ὁ Ἀθανάσιος Πάριος († 1832) διδάξας ἐν Χίῳ καὶ ἀλαχοῦ καὶ συγγραφῆς πλεῖστα καὶ ὠφελιμώτατα θεολογικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα². Περὶ τὴν συγγραφὴν τοιούτων συγγραμμάτων ἠσχολήθη καὶ ὁ ἀναμορφωτῆς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας Ἀδαμάντιος Κοραῆς († 1832), ἀλλ' ἐπεζήτησε καὶ τὴν τῆς Ἐκκλησίας ἀναμόρφωσιν, προκαλέσας παρεξηγήσεις τινάς. Σύγχρονος αὐτῷ ὑπῆρξεν ὁ μέγας ἐπὶ τῇ παιδείᾳ καὶ τῇ ἐθνικῇ αὐτοῦ δράσει διακριθεὶς Ἰγνάτιος, γεννηθεὶς μὲν ἐν Μυτιλήνῃ τῷ 1765, χρηματίσας δὲ μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης (1794—1805) εἶτα Οὐγκροβλαχίας (1810—1812) καὶ ἀποθανὼν τῷ 1828 ἐν Πίζῃ ἔνθα ἠσχολεῖτο περὶ μελέτας καὶ συγγραφάς³.

Εὐτυχῶς καθ' ἅπασαν τὴν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν περίοδον ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἔμεινεν ἀπηλλαγμένη σοβαρῶν δογματικῶν ἐρίδων ἢ ἄλλων τοιαύτης φύσεως ζητημάτων, δυναμένων νὰ προκαλέσωσιν ἐσωτερικὰς ἀνωμαλίας καὶ διαιρέσεις. Ἐκτὸς τοῦ Ἰωαννικίου Καρτάνου, ὅστις διὰ τῶν παραδοξολογιῶν τοῦ προὐκάλεσε θόρυβόν τινα, καὶ τοῦ Θεοφίλου Κορυθαλλέως, ὡς καὶ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου Καρυοφύλλου, τελευτῶντος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἠγέρθη ἐν Ἰωαννίνοις ἕρις τις ἐξ ὑπερβολικοῦ μᾶλλον ζήλου τοῦ μητροπολίτου Κλήμεντος, ἐκ Χίου καταγομένου. Οὗτος προὐκάλεσε μεταξὺ τῶν ἐν Ἰωαννίνοις διδασκάλων θεολογικὴν συζήτησιν περὶ τῆς θείας οὐσίας καὶ τῆς θείας ἐνεργείας, ὑπομιμνήσκουσας τὰς ἠσυχαστικὰς ἔριδας τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Ὁ διαπρεπὴς διδάσκαλος Γεώργιος Σουγδουρῆς ὑπεστήριξε τὴν γνώμην, καθ' ἣν ἡ οὐσία διαφέρει τῆς ἐνεργείας τῷ ὀριστικῷ μόνον λόγῳ, οὐχὶ δὲ πραγματικῶς, ἀλλὰ καταγγεληθεὶς ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Κλήμεντος, παρεξηγήσαντος αὐτόν, ἠναγκάσθη νὰ ὑποβάλλῃ ὁμολογίαν πίστεως εἰς τὸ πατριαρχεῖον. Κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου χρόνον ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, διδάσκαλος ἐν Ἰωαννίνοις καὶ ἐν Καστορίᾳ, κατηγορήθη, διότι παρεδέχετο τὰς μυστικιστικὰς θεωρίας τοῦ Μιχαὴλ Μολίνα († 1697). Ὁ κατήγορος αὐτοῦ ἱερομόναχος Ἰερόθεος κατῳρίθωσε νὰ προκαλέσῃ καταδικαστικὴν ἀπόφασιν τοῦ πατριαρχείου κατὰ τοῦ Ἀνθρακίτου, στηρικθεῖσαν ἐπὶ τινων τετραδίων του. Ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης ἠναγκάσθη νὰ μεταβῇ εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ζητήσῃ συγγνώμην, ἀθωωθείς δὲ ἐξηκολούθησε τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου. Ὁ εὐγνώμων μαθητῆς καὶ διδάσκαλος αὐτοῦ πρωτοπαπᾶς Ἰωαννίνων Μπα-

1. **Κ. Ν. Σάθα**, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ' σελ. 201—419.

2. **Κ. Ἀμάντου**, Ἡ παιδεία εἰς τὴν τουρκοκρατουμένην Χίον· «Ἑλληνικά», Γ' (1930), 392 κ. ἐξ. Πρβλ. καὶ **Κ. Δυοβονιώτην**, «Θεολογία», ΙΣΤ' (1938), σ. 137 κ. ἐξ.

3. **Β. Κ. Στεφανίδου**, Ὁ Οὐγκροβλαχίας Ἰγνάτιος ὁ Λέσβιος· Λόγος εἰς τὸ μνημόσυνον τῶν ἰδρυτῶν τοῦ Παν/μίου. Ἐν Ἀθήναις 1934, σ. 23.—**Σπ. Κ. Παπαγεωργίου**, Τοῦ μητροπολίτου Ἄρτης Ἰγνατίου Α' ἀλληλογραφία· «Ἐπετηρὶς Παρνασσού», τόμ. ΙΓ' (1917), σελ. 119—242.

λάνος Βασιλόπουλος εξέδωκε τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἀνθρακίτου «Ὁδὸς μαθηματικῆς»¹.

Κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἱκανὸν θόρυβον προῦκάλεσεν ὁ Χριστόδουλος Εὐσταθίου Ἀκαρνάν, ὅστις ἐξημέτισε μαθητῆς τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρωος ἐν τῇ Ἀθωνιάδι ἀκαδημίᾳ, εἰς τὴν διάλυσιν τῆς ὁποίας ἐνεργῶς συμμετέσχεν. Εἰργάσθη ἕστερον ἐν Βιέννῃ καὶ ἐν Λειψία, ὅπου ἀπέθανε τῇ 13 Αὐγούστου 1793. Ἐκδοὺς διάφορα συγγράμματα, διετύπωσε πανθειστικὰς τινὰς θεωρίας, διὰ τὰς ὁποίας κατεδικάσθη ἐν συνόδῳ τοῦ 1793, ἐν Κωνσταντινουπόλει συνελθούσῃ. Ὡσαύτως ὁ Βενιαμὴν Λέσβιος, κληρικὸς διαπρεπὴς καὶ διδάσκαλος († 1824), κατηγορηθεὶς ὑπὸ τοῦ Δωροθέου Βουλιμαῦ καὶ ἄλλων ὡς καινόδοξος, ἠναγκάσθη ν' ἀπολογηθῆ πρὸς τὸ πατριαρχεῖον καὶ νὰ δηλώσῃ ὅτι εἶναι ὀρθόδοξος. Ἐκ τῶν συγγραμμάτων του καταφαίνεται ὅτι εἶχε πανθειστικὰς τινὰς ἰδέας. Ὁ αὐτὸς Δωρόθεος Βουλιμαῦς κατήγγειλεν εἰς τὸ πατριαρχεῖον τὸν ἐκ Τυρνάβου τῆς Θεσσαλίας διαπρεπῆ κληρικὸν καὶ διδάσκαλον Στέφανον Δούγκαν († 1830) ἐπὶ κακοδοξίᾳ, διότι πράγματι οὗτος διδάσκων ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν Ἰασίῳ, ἠθέλησε νὰ ἐφαρμόσῃ ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς ὀρθοδόξου δογματικῆς διδασκαλίας τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου Σχέλιγγ, ὅπερ εἶχε διδαχθῆ κατὰ τὰς ἐν Γερμανίᾳ σπουδὰς του. Τὸ πατριαρχεῖον κατεδίκασε τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ «Φυσικῆ», ἠναγκάσθη δὲ ὁ Στέφανος Δούγκας ν' ἀνακαλέσῃ τινὰς μὴ ὀρθὰς φράσεις μᾶλλον ἢ γνώμας. Ἐν γένει οἱ ἐν τῇ ἔσπερίᾳ Εὐρώπῃ τότε σπουδάζοντες Ἕλληνες θεολόγοι ἐπιστρέφοντες εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὑπεχρεοῦντο ἐπισήμως νὰ ὑποβάλωσιν ὁμολογίαν πίστεως πρὸς διατράνωσιν τῆς ἐμμονῆς των ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει καὶ πρὸς πρόληψιν ὑποψιῶν, εἰς ἃς κυρίως ὄφειλοντο τὰ προκαλούμενα ζητήματα. Ὁ Στέφανος Δούγκας προμηθευθεὶς ἐξ ἰδίων ὄργανα φυσικῆς, χημείας καὶ ἀστρονομίας, ἀπέστειλεν αὐτὰ εἰς τὰ Ἀμπελάκια, ἀκμαίαν κομόπολιν τῆς Θεσσαλίας, σκοπῶν μετ' ἄλλων Θεσσαλῶν λογίων κληρικῶν, ὡς τοῦ Γρηγορίου Κωνσταντᾶ († 1844), τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ († 1837) καὶ λαϊκῶν νὰ ἰδρῦσῃ ἀκαδημίαν. Ἀλλὰ κατὰ τὴν μετὰ μικρὸν ἐκραγεῖσαν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 οἱ τοῦρκοι κατέστρεψαν τὰ ὄργανα ἐκεῖνα.

Ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ ἀπελευθερωτικὸς ἀγὼν². Ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐν μέσῳ τῆς θαυμασίως ἀναπτυχθείσης πνευματικῆς κινήσεως τοῦ ὑποδούλου ἑλληνικοῦ γένους, ἡ κατάστασις τοῦ τουρκικοῦ κράτους ἐν γένει ἦτο ἐκ πάσης ἐπόψεως οἰκτρὰ καὶ ἀφόρητος, τούτου δὲ ἔνεκα ἐπεσπεύδeto ἡ ἐξέγερσις τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας. Αὕτη ἐν βραχυτάτῳ χρονικῷ διαστήματι διήλπωσε πανταχοῦ τὰς ἐνεργείας τῆς συμπεριλα-

1. Βλ. *Χρυσόστομον Παπαδόπουλον*, ἐν «Θεολογία», τόμ. Δ' (1926), σ. 5—20.

2. [Βλ. *Χρυσ. Παπαδοπούλου*, «Ἡ Ἐκκλησία ΚΠόλεως καὶ ἡ μεγάλη Ἐπανάστασις τοῦ 1821» «Θεολογία», τόμ. ΚΑ' (1950), σ. 305 κ.ἑξ. καὶ ἰδιαιτέρως εἰς ἀνάτυπον)].

βοῦσα πάντας τοὺς ἐξέχοντας κληρικούς καὶ λαϊκοὺς ἐν Τουρκίᾳ καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ διασπορᾷ εἰς τὸν «ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος» ἀγῶνα. Ἡ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ὁρμὴ τοῦ γένους ἦτο τοιαύτη, ὥστε δὲν ἠδύνατο ἡ Ἐκκλησία νὰ μείνῃ ἀμέτοχος τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος. Οἱ κληρικοὶ ὡς μέλη τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας εἰργάσθησαν μετὰ πολλῆς τῆς δραστηριότητος. Εἰς ἀπλοῦς ἱερεῖς, ὁ παπᾶ Γεώργιος, ἐν αὐτῇ τῇ Κωνσταντινουπόλει ἐντὸς δύο μόνον μηνῶν τοῦ 1817 ἐμύησε 15.000 μέλη τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας. Οὐδείς τῶν ἐπισήμων ἀρχιερέων, τῆς Πελοποννήσου ἰδίως, ἔμεινεν ἀμύητος. Μέλος αὐτῆς ὑπῆρξε καὶ ὁ ἐκ Πάτμου καταγόμενος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος¹, ὁ δὲ Γρηγόριος Ε΄ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως τὸ γ' προσκληθεὶς εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῇ 14 Δεκεμβρίου 1818 εὐρέθη ἐν μέσῳ ἐπαναστατικοῦ ὄρασμα. Προσωπικῶς ὁ μέγας ἐθνάρχης ἐφρόνει ὅτι ἡ ἐπανάστασις ἦτο πρόωρος, τὴν γνώμην δὲ ταύτην ἠσπάζοντο ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας καὶ Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Ἀλλ' ἀπέβη ἀνεπίσχετος ἡ ὁρμὴ πρὸς τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα. Ἡ ἐπικειμένη ἐπανάστασις δὲν ἦτο στάσις κατὰ τῆς νομίμου ἀρχῆς, οὔτε ρῆξις ἠθικῶς ἐπιβεβλημένης ὑποταγῆς εἰς νόμιμον καὶ δικαίαν ἐξουσίαν, ἀλλ' ἦτο πόλεμος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους νόμιμος καὶ ἱερὸς κατὰ τοῦ ξένου κατακτητοῦ, ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ὁποίου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ζῆσωσιν ἐλεύθεροὶ πολῖται. Τοῦτου ἕνεκα ἡ Ἐκκλησία ἐπηυλόγησε τὸν ἀγῶνα καὶ συμμετέσχεν αὐτοῦ.

Ἡ σημασία τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος ἐπισήμως ἠὐλογήθη καὶ ἀνεπετάσθη ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ τῇ 25 Μαρτίου 1821 ἐν τῇ ἱστορικῇ μονῇ τῆς Ἀγίας Λαύρας, σύνθημα δὲ τοῦ ἀρχαίου ἀγῶνος ὑπῆρξε: «Μάχου ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος». Ὁ ἀγὼν προσέλαβε θρησκευτικὸν χαρακτῆρα καὶ διὰ τοὺς Ἕλληνας, διὰ τῆς συμμετοχῆς τῆς Ἐκκλησίας, καὶ διὰ τοὺς Τούρκους. Διότι ὁ σουλτᾶνος Μαχμουτ προσεκάλεσε τοὺς «πιστοὺς», ἵνα ἐξεγερθῶσι κατὰ τῶν «ἀπίστων» πρὸς διάσωσιν τοῦ κινδυνεύοντος ἰσλαμικοῦ, ἠξίωσε δὲ παρὰ τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου ν' ἀφορίσῃ τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἐπανάστασεως Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην. Ἐπειλείτο γενικὴ σφαγὴ τῶν Ἑλλήνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τοῦ ἐκφανατισθέντος τουρκικοῦ ὄχλου, ὅθεν ὁ πατριάρχης πρὸς πρόληψιν τῆς σφαγῆς ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὴν τουρκικὴν ἀξίωσιν. Τοῦτο ὅμως δὲν ἱκανοποίησε τὸν σουλτᾶνον, ὅστις ἀγρίως ἐστράφη κατὰ τῶν ἱεραρχῶν καὶ τῶν κορυφῶν τοῦ ἔθνους. Τῇ 24 Μαρτίου 1821 ἐφυλακίσθη ὁ διαπρεπὴς μητροπολίτης Ἐφέσου Διονύσιος Καλλιάρχης, μέλος ὢν τότε τῆς ἱερᾶς συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναρίθμητοι κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ ἀπηγχορίσθησαν ἢ ἐσφάγησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις. Ἐν

1. [Σπουδαιοτάτη φυσιογνωμία, βλ. Κ. Ἀμάντου, Θεόφιλος Παγκώστας πατριαρχῆς Ἀλεξανδρείας (1805—1825) «Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τόμ. ΙΘ' (1949), σελ. 245—251, ὅπου καὶ παλαιότερα βιβλιογραφία].

Τριπόλει ἐφυλακίσθησαν οἱ περισσότεροὶ ἀρχιερεῖς τῆς Πελοποννήσου μετ' ἐξεχόντων προυχόντων, ὑποστάντες ἀνεκδιηγήτους τολαιπωρίας. Κατὰ διαταγὴν τοῦ σουλτάνου ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐφυλακίσθησαν τρεῖς ἔτι ἀρχιερεῖς: Ὁ Θεσσαλονίκης Ἰωσήφ, ὁ Ἀδριανουπόλεως Δωρόθεος, ὁ Τορνόβου Ἰωαννίμιος, ζητηθέντες ὡς ὄμηροι παρὰ τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου Ε', ὃν ὁ σουλτάνος κατέστησε προσωπικῶς ὑπεύθυνον διὰ τὴν ἡσυχίαν τῶν χριστιανῶν. Ἡ συνοικία τοῦ Φαναρίου ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἔνθα τὸ πατριαρχεῖον, εἶχε μεταβληθῆ εἰς σφαγεῖον ἀνθρώπων.

Ὁ πατριάρχης Γρηγόριος, ἐνῶ ἠδύνατο νὰ φύγῃ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἀπεφάσισε παρὰ τὰς ἐπιμόνους περὶ φυγῆς προτροπὰς, νὰ μείνῃ, ἔτοιμος ὢν νὰ θυσιασθῆ χάριν τοῦ ποιμνίου του. Διότι ἡ σφαγὴ του ἀναμφιβόλως ἔμελλε νὰ χρησιμεύσῃ ὡς σύνθημα γενικῆς σφαγῆς. Τὴν νύκτα τοῦ Πάσχα τοῦ 1821 (10 Ἀπριλίου) ὁ πατριάρχης ἐτέλεσε τὸ ὕστατον τὴν θεῖαν Λειτουργίαν ἐν τῷ πατριαρχικῷ ναῷ, κατὰ διαταγὴν δὲ τοῦ σουλτάνου συλληφθεὶς τὴν πρωΐαν, ἀπηγχονίσθη μετὰ μεσημβρίαν ἐν τῇ πύλῃ τοῦ πατριαρχείου. Ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας ἔμεινε κρεμάμενον τὸ λείψανόν του, ὕστερον δὲ περιυβρισθὲν ὑπὸ Τούρκων καὶ Ἑβραίων ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν, ἀλλ' ὑπὸ ἑλληνικοῦ πλοίου ἐσώθη εἰς Ρωσίαν. Ἡ ἀποτροπαία προᾶξις τοῦ ἀπαγχονισμοῦ τοῦ πατριάρχου, προσδοῦσα ἔτι μᾶλλον θρησκευτικὸν χαρακτῆρα εἰς τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῶν ἡρώων ἀγωνιστῶν, οἵτινες ὠρκίσθησαν νὰ ἐκδικηθῶσι διὰ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ πατριάρχου.

Κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην τοῦ Πάσχα ἀπηγχονίσθησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει οἱ μητροπολίται Ἐφέσου Διονύσιος, Ἀγγιάλου Εὐγένιος, Νικομηδείας Ἀθανάσιος, ὅστις γέρος ὢν ἐξέπνευσε καθ' ὁδόν. Οἱ δῆμοι ἐκρέμασαν ἀπὸ τῆς ἀγχόνης τὸ ἄπνον λείψανον. Τῇ 3 Μαΐου ἀπεκεφαλίσθη ὁ ἑκατοντούτης γέρον ἀπίσκοπος Μαριουπόλεως, τῇ ἐπαύριον οἱ μητροπολίται Δέρκων, Ἀδριανουπόλεως καὶ Τορνόβου. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ γενίτσαροι ὀρμήσαντες κατεπάτησαν τὸ πατριαρχεῖον. Αἱ αὐταὶ βιοπραγαίαι διεπράττοντο καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, ἐν Σμύρῃ, ἐν Ἀδριανουπόλει, ἔνθα τῇ 18 Ἀπριλίου ἀπηγχονίσθη ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Γ' μετὰ 8 ἄλλων κληρικῶν καὶ 20 ἄλλων λαϊκῶν. Ἐν Κύπρῳ τῇ 9 Ἰουλίου ἀπηγχονίσθησαν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κυπριανὸς μετὰ τῶν μητροπολιτῶν τῆς Κύπρου καὶ πλείστων προυχόντων Ἑλλήνων. Ἐν Κρήτῃ ὡσαύτως ἐσφαγιάσθησαν ἐπίσκοποι καὶ ἄλλοι κληρικοί, ἐν Ἱερουσαλὴμ ὑπέστησαν οἱ Ἑλληνεῖς μοναχοὶ μυρίας κακώσεις, ὡς καὶ οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω, οἵτινες καὶ διὰ τῶν ὄπλων μετέσχον τῆς ἐπαναστάσεως. Ἐν τῇ Νέᾳ Μονῇ τῆς Χίου οἱ Τοῦρκοι κατέσφαξαν 200 μοναχοὺς, ὁλόκληρος δὲ ἡ νῆσος ὑπέστη ἀπερίγραπτον πανωλεθρίαν. Μεταξὺ τῶν θυμάτων ὑπῆρξε καὶ ὁ μητροπολίτης Χίου Πλάτων Φραγκιάδης, ἀπαγχονισθεὶς μετὰ τῶν προυχόντων.

Τὴν αὐτὴν τύχην ἔσχεν ἡ πόλις τῶν Κυδωνιῶν, τῆς ὁποίας ἤκμαζον τὰ λαμπρὰ ἐκπαιδευτήρια, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Θεοφίλου Καίτη.

Ταυτοχρόνως ἐν τῇ κυρίῳ Ἑλλάδι, ἣτις ἀπέβη τὸ ἔνδοξον πεδίον τοῦ μεγάλου ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος, ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος ἐνίσχυεν αὐτὸν δι' ἐνεργοῦ συμμετοχῆς. Ἐκτὸς τῶν κληρικῶν τῶν συμμετασχόντων διὰ τῶν ὅπλων τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος, πλεῖστοι ἕτεροι ἔργῳ καὶ λόγῳ ἀκαταπονήτως ἐργάσθησαν κατὰ τὴν διεξαγωγὴν αὐτοῦ. Διεκρίθησαν δ' ἐκ τῶν ἐπισκόπων, ἔκτὸς τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, ὁ Βρεσθῆνης Θεοδώρητος, ὁ Ταλαντίου Νεόφυτος Μεταξᾶς, ὁ Καρύστου Νεόφυτος, ὁ Ἀνδρούσης Ἰωσήφ, ὁ Ρέοντος καὶ Πραστοῦ Διονύσιος, ὁ Γρηγόριος Κορώνης, ἀπαγχονισθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων (14 Ὀκτωβρίου 1814), ὁ Κορίνθου Κύριλλος, ὁ Ἐλους Ἀνθιμος, ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν κληρικῶν ὁ Θεόφιλος Καίτης, ὁ Ἀνθιμος Γαζῆς, ὁ Νεόφυτος Δούκας, ὁ Νεόφυτος Βάμβας, ὁ Γρηγόριος Βατοπαϊδινός, ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης καὶ πλεῖστοι ἕτεροι, συμμετασχόντες ἐνεργῶς τοῦ ἀγῶνος καὶ εἰς τὴν ἐπιτυχίαν αὐτοῦ συμβαλόντες. Ὁ Ρωγῶν Ἰωσήφ προσέφερεν ἑαυτὸν ὀλοκαύτωμα ἐν Μεσολογγίῳ. Τινὲς τῶν ἐπισκόπων προήδρευσαν τῶν ἐθνοσυνελεύσεων καὶ συμμετέσχον τῶν ἀποπειρῶν πρὸς συγκρότησιν νομίμων διοικητικῶν ἀρχῶν ὡς ὑπουργοί, ὡς ὁ Ἀνδρούσης Ἰωσήφ, μνίστρος τῆς Θρησκείας, εἶτα καὶ τῆς Δικαιοσύνης, ὁ Δαμαλῶν Ἰωνᾶς, μνίστρος τῆς Δικαιοσύνης. Αὐτοπροσώπως παρέστη ἐν Ἑλλάδι, ἐνισχύσας τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα, καὶ ὁ ἐκ Πάτμου πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος (1805—1825), παυθεὶς διὰ τοῦτο τῆς θέσεώς του.

Ἡ Ἐκκλησία καὶ διασώσασα τὸ ἔθνος ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ προπαρασκευάσασα τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτοῦ, ἔργῳ καὶ λόγῳ συμμετέσχε καὶ τοῦ ἐνδόξου ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος. «Ποσάκις καθ' ὄλον τὸ διάστημα τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος τὸ ἑλληνικὸν ἱερατεῖον ἔδωκε δείγματα ἡρωϊσμοῦ χριστιανικοῦ! Ποσάκις ἀφειδήσαντες ἑαυτῶν οἱ σεβάσμιοι τῆς Ἐκκλησίας ποιμένες ἔθεντο τὰς ψυχὰς ὑπὲρ τῶν προβάτων! Ποσάκις ἡ μελιχίος τοῦ Ἐθαγγελίου φωνὴ ἐνεθουσίασε κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεως τοὺς ὑπὲρ αὐτῆς ἀγωνιζομένους!» ἔγραφεν ἐν ἐγκυκλίῳ αὐτοῦ ἀπὸ 9 Μαΐου 1832 ὁ Ἰάκωβος Ρίζος Νεροῦλδς ὡς γραμματεὺς (ὑπουργός) τῶν Ἐκκλησιαστικῶν πρὸς τὸν κλῆρον, εἷς τῶν τὰ μάλιστα πεφωτισμένων Ἑλλήνων τῶν ἡρωϊκῶν ἐκείνων χρόνων. Ἀλλὰ πάγκοινος ὑπῆρξεν ἡ ὁμολογία καὶ ἡ βαθεῖα πάντων τῶν Ἑλλήνων συναίσθησις ὅτι μεγίστη καὶ ἀνεκτίμητος ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἔθνους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

Η ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΟΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑ (1821-1934)¹

Ἡ Ἐκκλησία ἐν διαρκείᾳ τῆς μεγάλης Ἐπαναστάσεως. Ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, ἀπὸ τοῦ Η' αἰῶνος ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ὑπαγομένη τέως ὑπὸ τὴν Ἐξαρχίαν Θεσσαλονίκης, περιλαμβάνουσαν τὰς ἐπαρχίας τοῦ ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, ὑπήχθη ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, ἐνωθεῖσα μετ' αὐτοῦ διοικητικῶς. Ἀλλὰ διέκοψε κατ' ἀνάγκην τὴν μετ' αὐτοῦ ἐκκλησιαστικὴν σχέσιν καὶ ἐπικοινωνίαν κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Οἱ ἐν Ἑλλάδι εὐρισκόμενοι ἀρχιερεῖς ἐμνημόνευον «πάσης ἐπισκοπῆς ὀρθοδόξων», χωρὶς ὅμως νὰ σκεφθῶσι περὶ ἰδρύσεως ἰδιαίτερας ἐκκλησίας. Ἡ ἀγωνιζομένη Ἑλλάς διεκήρυσσε μὲν, ὅτι ἀναγνωρίζει τὴν θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν, ἀλλ' ἐθεώρει ἐπικρατοῦσαν ἐν αὐτῇ τὴν Ὄρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1821 ἡ «Γερουσία τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος», ἧς μέλη ἦσαν οἱ ἀρχιερεῖς Ταλαντίου Νεόφυτος, Μενδενίτζης (Βοδονίτζης) Διονύσιος, Λοιδωρικίου Ἰωάννης ὡς καὶ ὁ ἀρχιμανδριτῆς Ἀνθιμος Γαζῆς, ἀπεφάνητο «ἂν καὶ ὄλας τὰς θρησκείας δέχεται ἡ Ἑλλάς καὶ τὰς τελετὰς καὶ τὴν χρῆσιν αὐτῶν κατ' οὐδένα τρόπον ἐμποδίζει, τὴν Ἀνατολικὴν ὅμως Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν σημερινὴν γλῶσσαν μόνον ἀναγνωρίζει ὡς ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν καὶ γλῶσσαν τῆς Ἑλλάδος». Ὡσαύτως ἡ ἐν Ἐπιδαύρῳ Α' Ἑλληνικὴ Ἐθνοσυνέλευσις ψηφίσασα τῇ 1ῃ Ἰανουαρίου 1822 τὸ πρῶτον προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος ἀνέγραψεν ἐν αὐτῷ καὶ τὴν ἐξῆς διάταξιν: «Ἡ ἐπικρατοῦσα θρησκεία εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπικράτειαν εἶναι ἡ τῆς Ἀνατολικῆς Ὄρθοδόξου Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, ἀνέχεται ὅμως ἡ διοίκησις τῆς Ἑλλάδος πᾶσαν ἄλλην θρησκείαν καὶ αἱ τελεταὶ καὶ ἱεροπραγίαι αὐτῶν ἐκτελοῦνται ἀκωλύτως».

Πρὸς διοικήσιν δὲ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἡ μὲν Γερουσία τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος ὥρισεν «Ἐφορείαν τῆς λατρείας», ἡ δὲ Α' Ἐθνοσυνέλευσις ὥρισε «Μινιστέριον τῆς Θρησκείας». Πρῶτος μνίστρος διωρίσθη ὁ ἐπίσκοπος Ἀυδουσίσης Ἰωσήφ, ὅστις ἀπολαβὼν τὸ ὑπουργεῖον εὐμενέσθη δραστηρίως, ἐμελέτησε δὲ πρὸς τοὺς ἄλλοις καὶ τὸν τρόπον τῆς ἰδρύσεως συνόδου ἐκκλησιαστικῆς, ἧτις ἐμέλλε νὰ σκεφθῆ «περὶ χρεῶν καὶ δικαιωμάτων τοῦ Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι ἱεραρχίας», διότι ὁ Ἰωσήφ εἶχε τὴν γνώμην, ὡς ἔγραφε πρὸς τὸν Πέτρον Μαυρομιχάλην, ζητοῦντα τὴν χειροτονίαν ἐπισκόπου, ὅτι «ἂν δὲν συγκροτηθῆ ἀρχιερατικὴ σύνοδος καὶ γίνῃ σκέψις περὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι ἱεραρχίας, οὔτε χειροτονίαί χωροῦσιν οὔτε ἐκκλησιαστικαὶ ἐπιτροπαὶ

1. Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 21 ἔξ.

διορίζονται». Ταῦτα σημαίνουσιν ὅτι ἡ ἐν τῇ ἀγωνιζομένη Ἑλλάδι Ἐκκλησία δὲν ἐθεωρεῖτο ἀπεσπασμένη ἀπὸ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἡ ἀπόφασις ἡμῶς περὶ ἰδρύσεως τῆς προσωρινῆς ἀρχιερατικῆς συνόδου ἐξ ἑξ ἢ ὀκτὼ ἀρχιερέων δὲν ἐπραγματοποιήθη. Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον ἀποθάνει τινὲς τῶν ἐν ταῖς φυλακαῖς τῆς Τριπόλεως κρατουμένων ἀρχιερέων, ἀλλ' ὑπὸ τῆς ἐν Ἀστροὶ συνελθούσης κατὰ Μάρτιον τοῦ 1823 Β' Ἐθνοσυνελεύσεως ἀπεφασίσθη νὰ μὴ γίνωσι δεκτοὶ εἰς ἀντικατάστασιν αὐτῶν ἀρχιερεῖς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως.

Τῷ 1825, ἔνεκα τῆς ἐπικρατούσης ἐν Πελοποννήσῳ πολιτικῆς διχοστασίας, παρητήθη τοῦ ὑπουργείου τῆς Θρησκείας ὁ Ἰωσήφ Ἀνδρούσης ὡς καὶ τοῦ ὑπουργείου τῆς Δικαιοσύνης, ὅπερ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχεν ἀναλάβει, ὁ δὲ διαδεχθεὶς αὐτὸν ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῆς Θρησκείας Ἰωάνης, ἐπίσκοπος Δαμαλῶν, δὲν ἐπρόφθασε νὰ πράξῃ τι ἔνεκα τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Ἰμβραήμ, μεγάλη δὲ ἀνωμαλία ἐπεκράτει ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς. Εἰς τὴν ἐν Ἐπιδαύρῳ τῷ 1826, εἶτα δ' ἐν Ἐρμιόνη καὶ τῷ ἐπιόντι ἔτει ἐν Τροιζήνι συνελθούσαν ἔθνοσυνέλευσιν, οἱ ἀρχιερεῖς Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, Τριπόλεως Δανιήλ, Ἀνδρούσης Ἰωσήφ, Κορίνθου Κύριλλος, Ρέοντος Διονύσιος καὶ Βρεσθῆνης Θεοδώρητος ὑπέβαλον ὑπόμνημα περὶ τῆς καθόλου ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως καὶ ὑπέδειξαν τὴν ἀνάγκην τῆς συγκλήσεως τῆς Ἱεραρχίας εἰς σύνοδον¹. Ὡσαύτως ὑπέβαλον καὶ σχέδιον διακανονισμοῦ τῆς προσωρινῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, καθ' ὃ ἰδρύετο αὐτόνομος Ἐκκλησία ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν πνευματικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Οἴκουμενικοῦ πατριαρχείου, διοικουμένη ὑπὸ «ἐκκλησιαστικῆς ἐπιτροπῆς», ἐκ τριῶν ἢ πέντε ἀρχιερέων, ἀσκούσης τὴν τε διοικητικὴν καὶ τὴν δικαστικὴν ἐξουσίαν, ἀνεξαρτήτως ἀπὸ πάσης ἐπεμβάσεως τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς, κατὰ τοὺς κανόνας καὶ τὰς παραδόσεις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ τὸ σχέδιον τοῦτο δὲν ἐφηρμόσθη, κατελθόντος μετὰ μικρὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα τοῦ πρώτου κυβερνήτου Ἰωάννου Καποδίστρια. Οὗτος ἐπιμεληθεὶς καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, ἀποκατέστησε τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐπικοινωνίαν πρὸς τὸ Οἴκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, διώρισεν ἐπιτροπὰς ἐξ ἀρχιερέων πρὸς μελέτην τῶν διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων, ἵδρυσεν γραμματεῖαν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Παιδείας, πρῶτον ὑπουργὸν διορίσας τῇ 12 Σεπτεμβρίου 1831 τὸν Νικόλαον Χρυσόγελον, καὶ ἐν Πόρῳ «Σχολεῖον Ἐκκλησιαστικὸν» πρὸς μόρφωσιν τοῦ κλήρου².

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Καποδίστριας ἦλθεν εἰς ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ Οἴκουμενικοῦ πατριαρχείου, πρὸς ὃ εἶχε διακοπῇ πᾶσα σχέσις, μετὰ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ Γρηγορίου Ε'. Ὁ κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ

1. [Τάσση Ἀθ. Γριτσοπούλου, Περὶ ὄρκου. Θέσις τοῦ ζητήματος κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Καποδίστρια καὶ γνωμάτευσις Ἰω. Γενατᾶ, ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης «Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου», τόμ. Ζ' (1952), σελ. 116 κ. ἐξ.]

2. Αὐτόθι, σελ. 117.

ἐκλεγείς πατριάρχης Εὐγένιος Β' ἀπέθανε τῇ 29 Ἰουλίου 1822, διεδέχθη δ' αὐτὸν ὁ ἐκ Νάξου Ἄνθιμος Γ' (1822—1824), ἀλλ' ἐπαύθη ὑπὸ τοῦ σουλτάνου καὶ ἐξωρίσθη κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς Καισάρειαν, εἶτα δὲ εἰς Σμύρνην, διότι ἐδείχθη, κατὰ τὸν σουλτάνον, ἀδρανῆς καὶ ἀνάξιος πρὸς κατανασισμόν τῶν ἐξεγερθέντων Ἑλλήνων. Ὁ μετ' αὐτὸν πατριάρχης Χρυσάνθος (1824—1826), ἐδημοσίευσεν ἅμα τῇ ἐκλογῇ του ἐγκύκλιον γράμμα, δι' οὗ προέτρεπε τοὺς Ἕλληνας εἰς εἰρήνευσιν, εἰδικῶς δὲ ἔγραψε πρὸς τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ πρὸς τοὺς Κρήτας. Ἀλλὰ καὶ τοῦτον ἔπασσεν ὁ σουλτάνος, ὡς ὑποπτον, ἐξορίσας εἰς Καισάρειαν. Πατριάρχης μετ' αὐτὸν ἐξελέγη ὁ Ἀγαθάγγελος (1826—1830), καθ' ἧς περίπου ἡμέρας, μετὰ τὴν ἐν Πύλῳ ναυμαχίαν καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ τουρκοαιγυπτιακοῦ στόλου, οἱ Τοῦρκοι εἶχον ἐξαγριωθῆ κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Ὁ Ἀγαθάγγελος εἶτε οἶκονθεν, εἶτε ἀξιώσει τοῦ σουλτάνου, ἀνέλαβε νὰ πείσῃ τοὺς Ἕλληνας, ὅπως συνεννοηθῶσι μετ' αὐτοῦ καὶ καταπαύσωσι τὴν ἐπανάστασιν. Ἀπέστειλε δὲ πρὸς τὸν Κυβερνήτην τῆς Ἑλλάδος πρεσβείαν, ἐκ τεσσάρων μητροπολιτῶν καὶ τοῦ μ. πρωτοσυγκέλλου τοῦ πατριαρχείου, κομίσασαν πρὸς αὐτὸν ἐπιστολήν. Δι' αὐτῆς προὔτρεποντο οἱ Ἕλληνες νὰ καταθέσωσι τὰ ὅπλα καὶ νὰ συμβιβασθῶσι μετὰ τοῦ σουλτάνου. Ὁ κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος μετὰ τοῦ προσήκοντος σεβασμοῦ πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ πατριάρχου ἀπέκρουσε πάντα συμβιβασμόν, ὑπομνήσας τοὺς ὀκταετῆς ἀγῶνας τῶν Ἑλλήνων πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθερίας των, τὰς καταστροφάς, ἃς οἱ Τοῦρκοι προὔξενησαν, τὸ μαρτύριον τοῦ πατριάρχου καὶ τῶν λοιπῶν ἱεραρχῶν, προσέθηκε δὲ ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶναι προσηλωμένοι εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἀποδέχονται τὰς μερίμνας τοῦ πατριάρχου, ἃς οὗτος ὡς κεφαλὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὀφείλει νὰ λαμβάνῃ περὶ πάντων τῶν τέκνων αὐτῆς. Οὕτως εὐλαβῶς ἀπεκρούσθη ἡ παρέμβασις τοῦ πατριάρχου¹.

Μετὰ μικρὸν (3 Φεβρουαρίου 1830) ἡ Ἑλλὰς ἀνεκηρύχθη αὐτόνομον καὶ ἐλεύθερον βασίλειον, ὃ δὲ νεωστὶ ἐκλεγείς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κωνστάντιος Α' (1830—1834) ἔγραψε τῇ 18 Αὐγούστου 1830 πρὸς τὸν Καποδίστριαν πρῶτος, δοξάζων τὸν Θεὸν ἐπὶ τῇ ἀπελευθερώσει τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὑπέδειξε δὲ τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπανασυνδέσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου. Ὁ Καποδίστριας ἐδήλου εἰς ἀπάντησιν ὅτι ἔμελλε ν' ἀποστείλῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἔμπιστον πρόσωπον, τοιοῦτον δὲ εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὸν Ρέντος καὶ Πραστοῦ Διονύσιον. Ἀλλὰ τῇ 27 Σεπτεμβρίου 1830 ἐδολοφονήθη ὁ Καποδίστριας, ἀπέκοπη δ' οὕτω ἀποτόμως ἡ καλὴ πορεία τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν μετὰ τοῦ πατριαρχείου σχέσεων.

(Συνεχίζεται)

1. Χρυσοστ. Παπαδοπούλου, ἐνθ' ἀναγν., σελ. 503—505.